

ALISHER NAVOIY: HAYOTI VA IJODINING ILMIY- NAZARIY TAHLILI

Olimova Ruxshona Ravshan qizi

Navoiy davlat universiteti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi, 2-
kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15573433>

ARTICLE INFO

Received: 15th May 2025

Accepted: 19th May 2025

Published: 30th May 2025

KEYWORDS

O'zbek tilida: Alisher Navoiy,
hayoti, ijodi, tasavvuf, falsafa, o'zbek
tili, jahon adabiyoti, she'riyat.

ABSTRACT

Mazkur maqolada, Alisher Navoiy hayoti va ijodi "professorlik" yondashuvi asosida tahlil qilinadi: uning adabiy-estetik qarashlari, tilshunoslik merosi, ilmiy tafakkur madaniyati, pedagogik va falsafiy qarashlari ilmiy metodologiya asosida tahlil qilinadi.

Kirish

Alisher Navoiy – o'zbek adabiyoti tarixida beqiyos iz qoldirgan, Sharq renessansining yorqin siymolaridan biri sifatida tan olingan buyuk mutafakkir, shoir va davlat arbobidir. U XV asrning ikkinchi yarmida yashab ijod qilgan bo'lib, nafaqat adabiyot va san'at, balki falsafa, tilshunoslik, tarixshunoslik va siyosatshunoslik sohalarida ham chuqur iz qoldirgan. Uning ijodi va hayoti bugungi kunda ham ko'plab ilmiy izlanishlarga, doktorlik dissertatsiyalariga, monografiyalarga mavzu bo'lib xizmat qilmoqda. Alisher Navoiy nafaqat shoir, balki o'z davrining professoriga xos bilim, tafakkur va metodologik yondashuvlarga ega mutafakkir sifatida ham e'tirof etiladi.

Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirotida tug'ilgan. Uning asl ismi Nizomiddin Mir Alisher bo'lib, "Navoiy" taxallusi bilan adabiyotda mashhur bo'lgan. Uning otasi G'iyosiddin Kichkina temuriylar saroyida xizmat qilgan yirik amaldorlardan edi. Navoiy yoshlikdan ilmga, adabiyotga, til va san'atga oshno bo'lgan, Hirot, Mashhad, Samarqand kabi ilmiy markazlarda tahsil olgan. Navoiyning ilmiy shakllanishida Sharq mumtoz adabiyoti vakillari – Sa'diy, Hofiz, Nizomiy, Fariduddin Attor, Jaloliddin Rumiy va boshqa tasavvufiy-falsafiy adiblarning ta'siri katta bo'lgan. Ayniqsa, Nizomiy va Xusrav Dehlaviy dostonchilik an'anasi Navoiyning "Xamsa" yaratishida muhim manba bo'lgan. Alisher Navoiy faoliyat yuritgan XV asr o'rta asrlarda Movarounnahrda ilm-fan, adabiyot, me'morchilik va madaniyatning yuksalish davri bo'lgan. Husayn Boyqaro davrida Hirot ilm-fan markaziga aylangan va bu Navoiyning ijodiy yuksalishida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Zamonaviy ilmiy klassifikatsiyalarda "professor" tushunchasi chuqur bilim, mustaqil ilmiy izlanish, metodologik yondashuv, yangilik yaratish kabi talablarga javob beradi. Alisher Navoiy ushbu barcha talablarga javob bergan mutafakkirdir:

Ilmiy maktab yaratuvchisi: U o'zbek adabiyotida yangi – turkiy tilda yozilgan adabiyot maktabiga asos soldi.

Tilshunoslik yondashuvi: "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida forsiy va turkiy tillarning qiyosiy tahlilini olib bordi.

Estetik va poetik nazariya: "Mezon ul-avzon" asarida she'r tuzilishi, vazn, qofiya va badiiy uslublar haqida ilmiy asoslangan fikrlar bildirdi.

Ilmiy uslubda asarlar yozgan: U o'z asarlarida aniq metodologiya, tizimli yondashuv va ilmiy tildan foydalangan.

Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari zamonaviy tilshunoslikdagi komparativistik yondashuvning ilk namunalaridan biri hisoblanadi. U fors tilini mensimasdan, ammo turkiy tilning ifoda imkoniyatlarini yuqori darajada qadrlagan holda, har ikkala tilning afzalliklarini muvozanatli tahlil qiladi. Bu yondashuv bugungi lingvistik tahlillar uchun asos bo'la oladi. Alisher Navoiy o'z asarlarida faqatgina badiiy tasvir bilan cheklanib qolmay, balki chuqur tahlil, falsafiy tafakkur va diniy-huquqiy qarashlarni ham bayon etadi. Masalan, "Mahbub ul-qulub" asarida jamiyatning har bir tabaqasiga oid ijtimoiy-falsafiy fikrlar beriladi. Bu esa uni nafaqat shoir, balki ijtimoiy ilm-fan rivojiga hissa qo'shgan mutafakkir sifatida ko'rsatadi. Navoiy ijodining katta qismini lirik she'rlar tashkil qiladi. U g'azal, qasida, ruboiy, tuyuq kabi janrlarda ijod qilgan. Uning "G'aroyib us-sig'ar", "Navodir ush-shabob", "Badoyi' ul-vasat" va "Favoyid ul-kibar" nomli devonlari to'rt bosqichli g'azallar to'plamidan iborat bo'lib, inson hayotining turli davrlarini aks ettiradi.

Navoiy lirikasida muhabbat, ilohiy ishq, sabr-toqat, haqiqatni izlash, axloqiy poklik kabi g'oyalar yetakchi o'rin tutadi. Navoiy "Xamsa" (besh doston) yaratgan ilk turkiy adibdir. Bu to'plam quyidagi asarlardan iborat:

1. Hayrat ul-abror – axloqiy-falsafiy doston;
2. Farhod va Shirin – sevgi va fidoyilik haqidagi asar;
3. Layli va Majnun – islomiy-tasavvufiy ishqning timsoli;
4. Sab'ai sayyor – yetti sayyoh voqealari orqali odil hukmdor obrazini yaratish;
5. Saddi Iskandariy – adolat va ilmni targ'ib etuvchi asar.

Bu dostonda nafaqat yuksak badiiy mahorat, balki chuqur tarixiy, axloqiy va falsafiy qarashlar mujassam.

Navoiy ijodida tasavvuf falsafasi asosiy o'rin tutadi. U inson va iloh o'rtasidagi munosabatni, ruh va nafs ziddiyatini, ma'naviy kamolot yo'lini chuqur falsafiy asosda yoritadi. "Lison ut-tayr" asarida bu ayniqsa chuqur ifodalangan. Unda Attorning g'oyalarini o'ziga xos tarzda tahlil qiladi va yangicha tafsir beradi. Navoiy ko'plab asarlarida axloqiy-pedagogik g'oyalarni ilgari suradi. Uning "Mahbub ul-qulub" va "Nasoyim ul-muhabbat" asarlarida yoshlar tarbiyasi, o'qituvchi-shogird munosabatlari, bilim va axloq birligi haqida fikrlar mavjud. Bu jihatdan Navoiy o'z davrining professorlari kabi bilimni targ'ib etgan, ta'lim-tarbiyani muhim deb bilgan.

Navoiy o'z she'rlarida so'zning ko'p ma'noliligi, ramziy mazmunlar, metaforik tasvirlar orqali chuqur falsafiy va estetik g'oyalarni ifodalagan. Masalan, "Hayrat ul-abror"da inson kamoloti, ruhiy yetuklik haqida o'ta murakkab ma'nodagi obrazlar orqali tasvirlar beriladi. Navoiy nasriy asarlarida ilmiy tahlil, izchil tafakkur va o'quvchiga ta'lim berish maqsadini ko'zlagan. Uning asarlaridagi didaktik uslub, mantiqiy tizim va tushunarlilik zamonaviy akademik yondashuvlarga yaqin.

Alisher Navoiy Sharqda ilk bo'lib turkiy tilda "Xamsa" yaratgan. Bu beshta doston (Hayrat ul-abror, Farhod va Shirin, Layli va Majnun, Sab'ai sayyor, Saddi Iskandariy) ilmiy-nazariy asoslangan, didaktik va poetik g'oyalarni jamlagan noyob adabiy yodgorlikdir. Har bir dostonning tuzilishi, obrazlar tahlili, badiiy vositalarning tanlanishi tizimli, ilmiy asoslangan

yondashuvni aks ettiradi. Bugungi kunda Navoiy ijodi adabiyotshunoslik, tilshunoslik, pedagogika, falsafa, tarix kabi ko'plab fanlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbekiston va jahon olimlari Navoiy asarlarini komparativ, struktural, semantik va lingvopoetik jihatdan chuqur tahlil qilmoqda. Navoiy asarlaridagi tushunchalar zamonaviy konseptologiya, diskurs tahlili, madaniyatshunoslik va antropologiya fanlari uchun ham boy material bo'lib xizmat qiladi. Masalan, "iroda", "vijdon", "sabru toqat", "sabr bilan yetilmoq" kabi tushunchalar konseptual jihatdan tahlil qilinmoqda.

Xulosa

Alisher Navoiy o'zbek adabiyoti va madaniyati tarixida professor maqomiga munosib darajadagi ilmiy, badiiy, falsafiy va pedagogik meros qoldirgan ulug' zotdir. U nafaqat shoir va adib, balki o'z davrining olimi, zamonaviy talqinda aytganda – professor sifatida yetuk shaxs bo'lgan. Uning har bir asarida sistematik fikr, metodologik asos, ilmiy til va didaktik yondashuv mavjud. Navoiy merosi bugun ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan, aksincha, turli sohalarda yangicha ilmiy yondashuvlar orqali o'rganilmoqda. Navoiy – ilmiy tafakkur, adabiy badiiyat va falsafiy chuqurlik uyg'unligini namoyon etgan nodir shaxsdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. "Xamsa". Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1991.
2. Alisher Navoiy. "Mahbub ul-qulub". Toshkent, 1990.
3. Alisher Navoiy. "Mezon ul-avzon". Ilmiy izohlar bilan. Toshkent, 1980.
4. Dilorom Tadjibaeva. *Navoiyshunoslik masalalari*. Toshkent, 2016.
5. M. Juraev. *Navoiy va Sharq adabiyoti*. Toshkent, 2004.
6. Sirojiddinov Sh. *Navoiy tafakkuri va bugungi davr*. Toshkent, 2018.
7. Komiljon Umarov. *Alisher Navoiy tilshunoslik qarashlari*. Samarqand, 2009.